

La catedral de Toledo en el siglo XVII: análisis documental de les encuadernacions de tipus ventalls

[Versión castellana]

- ANTONIO CARPALLÓ BAUTISTA
Professor de la Facultad de Ciencias de la Documentación
Universidad Complutense de Madrid
acarpall@ucm.es
- YOHANA YESSICA FLORES HERNÁNDEZ
Grup de recerca Bibliopègia
Universidad Complutense de Madrid
amoxltan@gmail.com

Opciones

<meta />

Metadades

DOI: <https://dx.doi.org/10.1344/BiD2018.41.18>

Citació recomanada

Carpallo Bautista, Antonio; Flores Hernández, Yohana Yessica (2018). "La catedral de Toledo en el siglo XVII : análisis documental de les encuadernacions de tipus ventalls". *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, núm. 41 (desembre) . <<http://bid.ub.edu/41/carpallo.htm>>. DOI: <http://dx.doi.org/10.1344/BiD2018.41.18> [Consulta: 20-12-2018].

Resum

Objectiu: la Biblioteca Capitular de la catedral de Toledo conté un excel·lent fons d'obres recobertes de belles encuadernacions que van del segle XV al segle XIX. Algunes d'aquestes encuadernacions es van decorar amb barnilles de ventalls en els cantons i en el centre de les tapes, i es van dur a terme durant el segle XVII dins del moviment barroc. Aquest treball vol estudiar aquest tipus d'encuadernacions des de diversos punts de vista, com ara els materials emprats, les tècniques constructives, els estris i les tècniques de decoració i, també, l'estat de conservació, sense passar per alt la identificació de la procedència de cada obra, els encuadernadors i els emblemes heràldics.

Metodologia: en primer lloc, s'ha elaborat un inventari de les encuadernacions artístiques i s'han seleccionat noranta-vuit encuadernacions del segle XVII, amb ornamentacions barroques a *la Duseuil*, *Le Gascon* i les anomenades *de ventalls*, juntament amb les del fons d'Obra i Fàbrica de pergami del segle XVII. La catalogació s'ha portat a terme mitjançant una fitxa tipus en què s'analitzen els materials d'elaboració, les tècniques de construcció, les estructures decoratives, les tècniques de decoració i els estris emprats, l'estat de conservació i, així mateix, la informació sobre la procedència o les marques de propietat de les encuadernacions.

Resultats: se n'han pogut identificar els materials emprats i les tècniques de construcció, i s'han estudiat les estructures i tècniques decoratives, juntament amb l'estat de conservació, de cadascuna de les encuadernacions seleccionades. A més, se n'han identificat les marques de propietat, els escuts heràldics i, també, els tallers d'encuadernació on es van fer diverses de les encuadernacions objecte d'estudi.

Resumen

Objetivo: la Biblioteca Capitular de la catedral de Toledo contiene un excelente fondo de obras recubiertas de bellas encuadernaciones desde el siglo XV hasta el XIX. Un grupo de esas encuadernaciones están decoradas con varillas de abanicos en las esquinas y en el centro de las tapas, que se realizaron durante el siglo XVII dentro del movimiento barroco. Este trabajo pretende estudiar este tipo de encuadernaciones desde diversos puntos de vista, como materiales empleados, técnicas constructivas, utensilios y técnicas de decoración, así como su estado de conservación, sin olvidar la identificación de las procedencias, los encuadernadores y los emblemas heráldicos.

Metodología: en primer lugar, se realizó un inventario de las encuadernaciones artísticas y se seleccionaron noventa y ocho encuadernaciones del siglo XVII, con ornamentaciones barrocas, a *la Duseuil*, *Legascon* y las denominadas *de abanicos*, junto con las del Fondo de Obra y Fàbrica de pergamino del siglo XVII. La catalogación se realizó mediante una ficha tipo donde se analizaban los materiales de elaboración, las técnicas de construcción, las estructuras decorativas, junto con las técnicas de decoración y los utensilios empleados, y el estado de conservación de la encuadernación, además de las informaciones sobre las procedencias o marcas de propiedad.

Resultados: se han podido identificar los materiales empleados, las técnicas de construcción y se han estudiado las estructuras y técnicas decorativas utilizadas, junto con el estado de conservación de cada una de las encuadernaciones seleccionadas. Además, se han identificados marcas de propiedad y escudos heráldicos y también los talleres de encuadernación donde se realizaron varias de las encuadernaciones.

Abstract

Objective: The Chapter Library of Toledo Cathedral contains an excellent collection of ornately bound, fifteenth- to nineteenth-century books. Amongst the seventeenth-century volumes, the corners and centre of the upper boards of a series of bindings are decorated with a fan motif in the Baroque style. Our objective was to examine various aspects of the bindings, including the materials, techniques and tools that were used to make and decorate them, the fan motifs themselves and the bindings' state of conservation. With regard to their provenance, we also wanted to study the armorial devices displayed on some of the bindings and identify the binders who had created them.

Methodology: An inventory was made of the fine bindings in the collection and 98 seventeenth-century bindings were selected, including bindings decorated with a fan motif in the Baroque style of Du Seuil and Le Gascon, and also bindings from the Library's Obra y Fábrica collection of seventeenth-century parchment volumes. Each binding was indexed in a catalogue which recorded the materials, techniques and tools used in its making, a description of the motifs displayed on the upper board and its state of conservation. The indexes also provided information about the provenance of the bindings and owner's marks.

Results: We identified the materials, techniques and tools used to make and decorate the bindings, and describe the decorative motifs and the bindings' state of conservation. In a number of cases, we identified owner's marks, armorial devices and also the workshop where the binding had been made.

Paraules clau: Catadral de Toledo. Biblioteca Capitular, Història de les biblioteques, Història, Fons antics, Enquadernació, Biblioteques catedralícies

Keywords: Catadral de Toledo. Biblioteca Capitular, Library history, History, Antiquaria collections, Bookbinding, Cathedral libraries

1 Introducció: Toledo i la seva catedral

Toledo, la ciutat de les tres cultures, comença una gran decadència, originada entre altres raons pel fet de deixar de ser la seu de la cort, a partir de 1561. La seva prosperitat depenia en gran manera de la presència de la seu monàrquica a la ciutat, a més de la riquesa de l'Església, l'artesanía i el comerç amb les Índies. Quan la cort es va traslladar primer a Aranjuez i després a Madrid, Toledo va començar un retrocés que va esdevenir més agut a causa de l'afebliment del sector de l'artesanía, cosa que va provocar l'emigració d'una gran part dels seus habitants a la pròspera ciutat de Madrid, la nova seu de la monarquia. Aleshores Toledo va quedar sobretot a mercè del poder de l'Església, cosa que va provocar l'arribada de prop de quaranta monestirs i convents a la primeria del segle XVII, l'any 1610.

Aquests ordes religiosos s'anaven instal·lant, a vegades, a les cases i els palaus dels nobles que emigraven a Madrid i rebien finançament o tenien privilegis de la mateixa monarquia i la noblesa. Aquest mecenatge estava molt relacionat amb l'ingrés i l'educació que oferien als fills dels nobles i dels membres de la monarquia.

Podem posar com a exemples d'aquesta expansió conventual la creació de l'ermita de Sant Jeroni, l'any 1611; el convent de Sant Josep de les monges carmelites descalces; l'ermita de la Mare de Déu de l'Estrella, enderrocada a final del segle XVI i en lloc seu es va construir l'església de Sant Jaume del Raval; el convent de la Puríssima Concepció l'any 1632; el convent de l'Esperit Sant l'any 1640 amb les carmelites descalces; el convent de les agustines, que es va començar a edificar l'any 1630; l'església de Sant Ildefons o dels jesuïtes, la construcció de la qual es va iniciar l'any 1626, encara que no es va acabar fins a 1765; l'Hospital del Rei, amb una nova edificació duta a terme l'any 1603, i el convent de la Puríssima Concepció de les monges benedictines, aixecat entre els anys 1666 i 1677, a banda de la gran quantitat d'edificis que es van crear per a allotjar els nous ordes religioses que van arribar a la ciutat.

2 Biblioteca Capitular de la catedral de Toledo

La Biblioteca Capitular i l'Arxiu es creen a les acaballes del segle XI, depenen del Capítol Primat de la catedral de Toledo i, actualment, formen una unitat administrativa. Entre les seves col·leccions hi ha el fons d'Obra i Fàbrica (Rivera Recio, 1950; Torroja Menéndez, 1977), que inclou, entre altres, enquadernacions de pergami en forma de cartera del segle XVII amb excel·lents decoracions amb rosasses i reforços en el lloc (Carpallo Bautista, 2010).

La Biblioteca Capitular conté més de quatre mil volums que van servir per a la formació de l'escola catedralícia. La Biblioteca es compon de llibres de cor, breviaris, actes de sinodes, missals, llibres litúrgics visigòtics, entre altres, molts dels quals presenten una gran riquesa ornamental en l'interior amb belles miniatures (Fernández Collado, 2007).

A més, la Biblioteca custodia una col·lecció d'enquadernacions artístiques de gran valor documental, tant per la seva decoració com pels exlibris dels propietaris. Les enquadernacions van del segle XIV al segle XIX, i totes són d'un alt valor artístic. La col·lecció de manuscrits (Janini; González, 1977) i impresos (Fernández Collado; Rodríguez González; Castañeda Tordera, 2009) es divideix fonamentalment en tres grups: l'Antic Fons Toledà, el Fons Zelada i el Fons Lorenzana. En aquests grups trobem nou enquadernacions artístiques decorades amb motius anomenats *de ventalls*.

Aquestes ornamentacions es van elaborar des de final del segle XVI fins a la primera meitat del segle XVIII i queden dins del moviment artístic del Barroc, en el qual trobem enquadernacions molt recarregades, també anomenades *cuajadas*, amb motius decoratius daurats, i en molts casos hi ha els escuts, anagrames o emblemes heràldics del propietari (Carpallo Bautista, 2006a; Carpallo Bautista, 2006b).

No se sap ben bé d'on venen aquests elements decoratius, alguns estudiosos indiquen que poden ser de procedència francesa (López Serrano, 1972) i que la moda del ventall la va portar a França Anna d'Àustria (1601–1666), esposa del rei de França Lluís XIII; també es creu que poden ser d'origen italià, atès que a Itàlia apareixen exemplars d'aquest estil cap a 1630 (Checa Cremades, 2003; Carpallo Bautista, 2017), encara que a final del segle XVI ja començaven a aparèixer enquadernacions amb aquests motius decoratius a Espanya, que entre 1630 i 1670 van tenir un gran auge.

Com a característica general d'aquest estil decoratiu cal destacar l'ús de fils o filets rectes i arquets¹ daurats que formen barnilles de ventalls,² que unides les unes amb les altres constitueixen ventalls despleats, decorats sovint amb petits motius vegetals dins les barnilles o al seu voltant. Els ventalls apareixen en els cantons, en forma de quarts, per bé que en algunes enquadernacions apareixen tres quarts de ventalls i es deixa l'espai central per a un cercle complet de barnilles de ventalls o per a l'estampació daurada d'algun motiu heràldic o religiós.

De les nou enquadernacions de ventalls dipositades a la catedral de Toledo, set pertanyen a l'Antic Fons Toledà i dos pertanyen al Fons

Lorenzana. Començarem l'estudi per aquestes últimes.

El Fons Lorenzana prové de la col·lecció de llibres que el cardenal Francisco Antonio de Lorenzana-Butrón (1722–1804), arquebisbe de Toledo, va adquirir a Roma quan n'era papa Pius VI (1775–1799) i que posteriorment va regalar a la catedral de Toledo. La donació consta de trenta manuscrits procedents de la Capella Papal, molts dels quals tenen una inscripció manuscrita en les guardes on s'indica l'any 1798, que és quan es va dur a terme la donació. Gairebé tots els manuscrits conserven l'antiga signatura romana (A.I.12; B.II.6, etc.) en una etiqueta impresa enganxada en la coberta, en la qual també hi ha el títol abreujat.

La majoria dels còdexs es van fer entre els segles xv i xvii, llevat d'un evangeliari del segle xi i un sacramentari del segle xii. Les obres contenen miniatures interessants, moltes de les quals tenen emblemes o escuts dels seus posseïdors o destinataris, i algunes també inclouen les dates i el nom del copista o de l'il·luminador. Cal destacar que en aquesta col·lecció trobem enquadernacions artístiques excel·lents. A més, hi ha exemples de la Biblioteca Papal en la Col·lecció Borbó-Lorenzana, dipositada a la Biblioteca Regional de Castella-la Manxa.

3 Estat de la qüestió

Els estudis duts a terme sobre aquest tipus d'ornamentacions no són gaire nombrosos i sovint formen part d'obres més generals sobre la història de l'enquadernació i la seva ornamentació (Carpallo, 2015, 2017; Checa Cremades, 2003), tot i que també trobem capítols (Carpallo, 2006b, p. 343–358) i comunicacions en jornades especialitzades (Carpallo, 2006a, p. 9–64) que se n'ocupen. No podem oblidar les ponències impartides sobre les enquadernacions d'aquesta època, com la titulada "Encuadernaciones de bibliotecas privadas del siglo xvii en la Biblioteca Complutense",³ ni tampoc els treballs de recerca que s'han elaborat fins ara, com el de Gutiérrez Quejido,⁴ sobre les enquadernacions del segle xvii de la Reial Acadèmia de la Història.

Així mateix, i dins del projecte de recerca del qual forma part aquest treball,⁵ es van estudiar les enquadernacions de pergami amb solapa, anomenades *enquadernacions en forma de cartera*, de l'Arxiu Capitular dins el fons d'Obra i Fàbrica (Carpallo, 2010), i se'n van trobar exemples que van del segle xv al segle xviii, amb recobriments del segle xvii que contenen rosasses i ornamentacions elaborades amb tires de pell tenyides, cordons i cintes de tela en els reforços dels nervis.

4 Metodologia

El treball de recerca va començar amb l'elaboració d'un inventari de 1.527 enquadernacions artístiques de l'Arxiu i la Biblioteca Capitulars, de les quals es van catalogar un total de 1.044; entre aquestes enquadernacions n'hi havia 98 del segle xvii amb ornamentacions barroques *à la Duseuil, Le Gascon* i les anomenades *de ventalls*, juntament amb les del fons d'Obra i Fàbrica de pergami del segle xvii.

La catalogació es va dur a terme mitjançant una fitxa tipus en la qual es descriuen i s'estudiaven els materials d'elaboració de les enquadernacions, les tècniques de construcció, les estructures decoratives, les tècniques de decoració i els estris emprats, i l'estat de conservació, a més de dades tan importants com la descripció bibliogràfica abreujada, les mides i la informació sobre la procedència i les marques de propietat, juntament amb la digitalització de tota l'enquadernació, que incloïa les tapes, el lloc, les guardes, els talls i les capçades, entre altres.

Algunes d'aquestes enquadernacions del segle xvii, entre les quals hi ha les *de ventalls*, van formar part de l'exposició que tingué lloc entre el juny i el setembre del 2009 a la catedral de Toledo.⁶

5 Estudi de les enquadernacions amb motius de ventalls

Durant una part dels segles xvi i xvii a Espanya es va establir el que es coneix com a Segle d'Or, una denominació que es va donar a un període de temps de gran esplendor de la cultura, l'art i la literatura a Espanya. Pel que fa a l'art, i concretament a les enquadernacions artístiques, destaca l'estil barroc, en el qual predomina l'evolució de les formes renaixentistes vers models menys proporcionats i més dinàmics, en què, d'una banda, prevalen les corbes i la sensació de moviment i, de l'altra, s'esdevé un enfarfegament de motius decoratius. L'objectiu d'aquest estil és decorar del tot les cobertes i es creen els exemplars anomenats *cuajados*, coberts completament d'or. Durant aquest període van ser molt freqüents les enquadernacions amb superlibris, en què l'emblema o la marca de propietat es mostra en la part central de la tapa.

En l'àmbit de l'enquadernació s'emmarquen en aquesta etapa històrica del Barroc un seguit de variants o estils diferenciats entre si. Els més rellevants són els *de ventalls* —sobre els quals tracta aquest treball—, l'anomenat *à la fanfare* o ramejats⁷ i el d'espivals puntejades (*pointillés*), també anomenat *Le Gascon*⁸ o de compartiments geomètrics. Altres estils enquadrats dins el Barroc són els anomenats *tipos populares*,⁹ *à la Duseuil*,¹⁰ Grottesco,¹¹ Cottege,¹² enquadernació jansenista¹³ i enquadernacions d'encaix¹⁴ daurat.

En el present treball s'estudiaran les enquadernacions de tipus ventalls que hi ha a la Biblioteca de la catedral de Toledo i, com ja s'ha indicat més amunt, aquest grup de nou enquadernacions forma part del total de noranta-vuit d'inventariades i catalogades del segle xvii. La procedència de les obres és diversa: algunes venen d'Itàlia, com les del cardenal Lorenzana (signatures 38-3, 38-10), i dues tenen el superlibris de Climent VII (sign. 84-38, 84-39); quant a la manufactura, n'identifiquem quatre d'italianes, molt probablement romanes (sign. 38-3, 38-10, 84-38, 84-39), i dues d'espanyoles, probablement toledanes (sign. 34-71, 70-28).

La primera de les obres, amb signatura 38-3, és un missal de la Capella Papal que va adquirir el cardenal Lorenzana, tal com apareix en la nota manuscrita de la guarda: "Anno 1798. Codex M.S. magna cura pretioque maxima in urbis direptione redemptus S. Ecclesie Toletane dono datus a suo Praesule Cardle. De Lorenzana".

L'obra, escrita a Roma en dues parts sobre vitel·la amb setanta fulls de 370 x 250 mm, catorze línies i caixa de 250 x 150 mm, conté diferents orles i miniatures, amb les inicials en or i colors. En la guarda posterior hi ha un paper imprès amb la fórmula de concessió d'indulgències de Pius VI. L'enquadernació es va fer a Roma entre els anys 1655 i 1667, al taller dels germans Gregorio i Giovanni Andreoli (Ruysschaert, 1992). Les mides de l'enquadernació són de 378 x 270 x 35 mm.

A l'hora de construir-la es van emprar tapes de cartó unides al cos del llibre, recobertes de tafilet¹⁵ vermell; el cosit es compon de quatre nervis senzills de tires de pell adobades a l'alum,¹⁶ que s'allotgen dins de les fenedures. Aquest cosit és anomenat *alla greca*,¹⁷ atès que els nervis no es mostren en el lloc, que és corb; les guardes són de paper blanc marbrejat i pintura de color vermell fosc com a fons sobre el qual s'han abocat tres colors (verd, blau i ocre), i també hi ha dues guardes volants i fulls de respecte de vitel·la;¹⁸ l'ànima de les capçades és de pell, les quals estan recobertes de fils de colors taronja i groc, són fetes de manera manual i van unides només als plecs; els talls es van daurar amb pa d'or.

L'estructura decorativa de les tapes és simètrica. L'ornamentació s'inicia amb una orla formada per una decoració de petites flors i dos fils a cada costat, i un rectangle central decorat amb una roda de petits quadrats, rombes i cercles, units els uns amb els altres, i dos fils paral·lels als costats. En els cantons exteriors del rectangle interior apareix l'ornamentació de tres quarts de ventalls, envoltada de tres estrelles de sis puntes i tres filets gofrats que envolten els ventalls i els dos rectangles que decoren la tapa. Els cantons del rectangle interior es van decorar amb ferros solts, entre els quals hi ha dues figures humanes i els emblemes predominants de l'escut papal d'Alexandre VII, és a dir, una muntanya de sis cims en dos cantons i un roure arrencat en els restants. La part central de les tapes es va decorar amb l'escut del papa Alexandre VII (1655–1667). En la tapa anterior, damunt de l'escut papal, apareix adherit un teixell de paper imprès, original de la Capella Papal, amb la inscripció: "B.II.4. Missa Purif. B.M. Virg". El disseny de les guardes rep la denominació de *placard*, d'origen francès, ja que és on es va dur a terme des de finals del segle XVII; aquesta variant forma part del grup *gotes* i consisteix en l'ús d'una punta o agulla per a trencar les gotes de color per la meitat en lloc d'una pinta. Aquest moviment final dona a aquesta varietat un cert aspecte vegetal; la guarda es va dur a terme a mitjan segle XVIII, probablement a Itàlia, per la qual cosa no és contemporània de l'enquadernació.

Figura 1. Enquadernació italiana amb tres quarts de ventalls en els cantons i escut del papa Alexandre VII (1655–1667), sign. 38-3. Detall de tres quarts de ventalls. Teixell amb la signatura original emprada a la Biblioteca Vaticana de Roma

Els estris emprats en la decoració van ser les rodes¹⁹ i els florons,²⁰ i les tècniques decoratives, la dauradura²¹ i el gofratge.²² El llom, mancat de nervis visibles, s'estructura en cinc espais, delimitats per una paleta²³ de dos fils fisionada cap a l'exterior per petits triangles; en els espais buits apareixen els emblemes del papa Alexandre VII, una muntanya de sis cims en tres dels espais i un roure en els dos restants, tot daurat.

El seu estat de conservació és acceptable, però presenta brutícia general, canvi de color en el llom i desgast en ambdues tapes. S'observa una pèrdua de pell de la punta inferior dreta de la tapa del davant. Aquestes deterioracions s'han produït pel mal ús i per la llum excessiva, que fa que les pells perdin la seva tonalitat original després que hagin

estat tenyides.

La segona obra del Fons Lorenzana duu per títol *Preces de la canonització de Santo Tomás de Villanueva*, amb signatura 38-10, i es va escriure a Roma, damunt de pergamí, l'any 1658; consta de dotze fulls de tres plecs de quatre fulls cadascun, de 430 x 310 mm, dotze línies i una caixa de 310 x 190 mm, més dos fulls de guardes. La lletra és capitular romana, en la qual s'alternen la tinta vermella i la negra. Els capitells en or no es van decorar. En els darrers fulls es recullen càntics i notació musical. Igual que l'obra anterior, va ser adquirida pel cardenal Lorenzana, com s'indica en la nota manuscrita de la guarda: "Anno 1798. Codex M.S. magna cura pretioque maxima in urbis direptione redemptus S. Ecclesie Toletane dono datus a suo Praesule Cardle. De Lorenzana". Aquesta enquadernació es va dur a terme a Roma entre els anys 1658 i 1667, molt probablement pels germans Andreoli. L'enquadernació té unes mides de 440 x 325 x 17 mm.

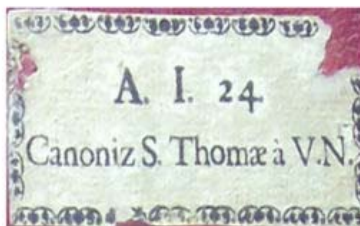
L'anàlisi dels materials i les tècniques de construcció ens indiquen que les tapes són de cartó recobertes de tafilet vermell; els tres plecs es van cosir amb un reforç interior de pergamí i sense nervis; el llom és corb i de tafilet vermell; les guardes són modernes de paper jaspi, de tipus pentinat, de colors groc, verd, granat, blanc i blau, i les dues guardes volants i fulls de respecte són de paper verjurat blanc, on apareix una filigrana amb la figura d'una corona i una estrella de sis puntes en la part superior; els talls es van daurar amb pa d'or.

L'estructura decorativa de les tapes és simètrica. L'ornamentació comença amb una orla formada per una decoració floral de cercles i dos fils a cada costat. El rectangle central es compon d'uns altres dos fils i quarts de ventalls en els cantons; els ventalls es formen mitjançant la repetició radial d'un mateix ferro allargat. Dins del rectangle central, i sense incloure-hi els quarts de ventalls, hi ha un enquadrament per mitjà de dos fils, i a cada cantó hi apareix una borla. En la part exterior del rectangle central, i al costat de cadascun dels quarts de ventalls, hi ha una figura humana envoltada de brancatges, dues borles en els costats i una petita estrella de cinc puntes en la part superior. La part central de les tapes es va decorar amb l'escut del papa Alexandre VII (1655–1667).²⁴ En la tapa anterior, damunt de l'escut papal, hi apareix adherit un teixell de paper imprès, amb l'antiga signatura romana: "A.I.24. Canoniz. S. Thome a V.N.". Els estris emprats en la decoració van ser les rodes i els florons, i la tècnica decorativa que s'hi va fer servir va ser la dauradura.

Figura 2. Enquadernació italiana amb quarts de ventalls en els cantons. Escut del papa Alexandre VII (1655–1667) (sign. 38-10). Detall d'un quart de ventall. Teixell amb la signatura original

Pel que fa a l'estat de conservació, l'obra tenia danys en el quart inferior produïts per exposició a l'aigua. Apareixen taques de microorganismes en els fulls de guarda. Va ser restaurada pel Servei Nacional de Restauració de Llibres i Documents el juny de 1974, amb el número de registre 1034, com indica l'etiqueta que apareix en la part inferior de la guarda posterior, si bé, segons la documentació consultada en l'actual Institut de Patrimoni Històric Espanyol, l'obra hi va entrar el 2 de gener de 1973, dipositada pel pare Juan Francisco Rivera, i en va sortir el 21 de gener de 1975.²⁵ El 20 de juny de 1973 s'hi va dur a terme, en el laboratori de fisicoquímica, una intervenció d'eliminació de brutícia, proves de solubilitat i de fixació dels elements sustentats amb els pigments i tintes de color negre i vermell mitjançant Fixing Spray com a fixador i xilè com a dissolvent; a més, es va rentar amb aigua i etanol al 70% i, posteriorment, se'n van planxar els fulls entre assecants i a la premsa.

Els ferros solts emprats en la decoració de l'escut central del papa Alexandre VII de les dues enquadracions són semblants, cosa que ens fa pensar que tots dos treballs potser van sortir del mateix taller romà dels germans Andreoli.

Els dos volums següents són idèntics, igual que l'enquadració, i es van imprimir a Roma a mitjan segle XVII. La fitxa descriptiva és la següent: "Pontificale romanum / Clementis PP. VIII iussu restitutum Urbani item VIII auctoritate recognitum. -- Nunc emendatum & auctum figuris ab Antonio Tempesta delineatis. -- Romae : ex officina typographica de Rubeis, 1661 [8], 259 p., [1] p. en bl., p. 261-502 p., [2] p. en bl., [2] h. de grab. : il. ; Fol." Van ser enquadrats pels germans Gregorio i Giovanni Andreoli, entre els anys 1661 i 1699. Tots dos volums pertanyen a l'Antic Fons Toledà, tenen les signatures 84-38 i 84-39, i l'enquadració té unes mides de 410 x 277 x 327 mm.

Són les dues enquadracions de l'estil *de ventalls* més ben conservades i també més treballades quant al disseny, la imaginació i la tècnica en la decoració de les tapes i el llom. L'estructura decorativa és diferent de les enquadracions mostrades abans, atès que en aquests quarts no hi ha ventalls en els

cantons ni cap gran ventall en el centre, sinó quatre mitjos ventalls en la part central de la tapa, que envolten un octàgon sense motiu heràldic.

L'estudi ens indica, pel que fa als materials emprats i les tècniques de construcció, que les tapes són de cartó, encartonades i unides al cos del llibre mitjançant cinc nervis senzills de cordill de fibra vegetal, i recobertes de pell de color granat; el llom corb també és de pell de color granat i no té nervis, ja que el cosit es va fer mitjançant la tècnica anomenada *a punt seguit i alla greca*, és a dir, els nervis es van introduir en el llom. Les guardes són de paper blanc marbrejat i pintura de tres colors (verd, blau i ocre) i els fulls de respecte són de paper verjurat amb una filigrana; el nucli de les capçades és de cordill de fibra vegetal recobert de fil de colors vermell i blanc; les capçades, fetes manualment, són simples i estan unides als plecs; els talls es van daurar amb pa d'or; també hi apareix una cinta de registre de color vermell.

Figura 3. Enquadració italiana dels germans Gregorio i Giovanni Andreoli entre els anys 1642 i 1667 (sign. 84-38 i 84-39). Detall de mig ventall. Detall de la capçada bicolor

L'estructura decorativa de les tapes és simètrica. L'ornamentació s'inicia amb una orla que es compon de dos fils, fistonada cap a l'exterior per petits punts, en l'interior dels quals hi ha una roda daurada; la segona orla està formada per dos fils i en l'interior hi apareixen dues rodes iguals, simètriques, compostes per triangles i un floró en els cantons; la tercera orla és semblant a la primera. La decoració central de la tapa comença amb l'ornamentació dels cantons del rectangle central, format per semicercles que envolten altres cercles més petits i la repetició d'un floró, adornat pels pètals d'una flor, i que emmarquen la decoració de l'enquadrament central. La part central de la tapa es va decorar amb un octàgon amb dos fils i fistonat cap a l'interior i exterior per petits triangles que deixen el seu interior sense decoració. A banda i banda de l'octàgon i en la part superior i inferior hi ha mitjos ventalls, amb una bella decoració en

l'interior de les barnilles. Els quatre mitjos ventalls i l'octàgon central estan comunicats per unes cintes amb dos fils i fistonades per petits triangles que delimiten compartiments en l'interior de la tapa. Els altres espais es van ornamentar amb una composició enreixada de línies dentades que formen petits rombes, dins dels quals apareix una petita llàgrima. Els estris que s'hi van emprar van ser florons i rodes i la tècnica decorativa, la dauradura.

El llom es va adornar de manera uniforme, atès que no té nervis visibles, i la decoració que presenta és floral i daurada mitjançant un floró i petits ferros en els costats. Els cantells són decorats amb petits triangles daurats fets amb una roda. El disseny de les guardes es va dur a terme mitjançant l'estiratge de la pintura i el fet de passar-hi després una pinta d'un centímetre de separació entre les pues o una mica menys; habitualment el color vermell hi ocupa més espai que els altres i és el color de fons del paper; en el cas d'aquesta guarda, la proporció dels tres

colors emprats hi és semblant. Aquest disseny forma part del grup *pintes* i té l'aspecte d'una infinitat de columnes compostes per petits arcs, segments semicirculars, de diferents colors. Aquest paper es va fer durant la segona meitat del segle XVII, probablement a Itàlia; els fulls de respecte contenen una filigrana amb una corona, les inicials "G D" i una estrella de sis puntes, tot dins d'un cercle. Les capçades estan decorades amb una alternança de fils de seda de colors. Els talls són daurats.

L'estat de conservació d'ambdues tapes és acceptable. En l'enquadrernació que té la signatura 84-38 hi ha abrasions generals, especialment en la zona del tall del davant, en el peu i el cap, amb una taca circular per aigua i també petits esquinçaments en el llom. En el volum que té la signatura 84-39, l'enquadrernació presenta pèrdues de capa hialina i esquinçaments d'aquesta capa en la zona del llom; el full volander conté un gran esquinçament horitzontal.

Les enquadrernacions del papa Climent VII les van dur a terme els germans Gregorio i Giovanni Andreoli (Ruysschaert, 1992, p. 5) entre els anys 1642 i 1667, i hi apareix l'escut complet dels Chigi i el llinatge Della Rovere, fins i tot quan era cardenal, ja que els germans Andreoli van treballar per a la biblioteca dels Chigi. També s'han trobat altres enquadrernacions que va dur a terme un enquadrernador anònim romà entre 1648 i 1667, les quals es diferencien de les anteriors pel fet que l'escut que hi apareix conté solament l'emblema dels Chigi, és a dir, una muntanya de sis cims i, damunt, una estrella de vuit puntes.

L'any 1651, sota el pontificat d'Innocenci X, és quan apareix la primera factura de Gregorio Andreoli per al pagament d'enquadrernacions, la qual no es va satisfer fins l'any 1655. L'any 1654, Gregorio va ser nomenat enquadrernador de la Biblioteca Vaticana. L'any 1659 mor el seu col·lega en la Biblioteca Baldassarre Soresini, i assumeix els dos llocs i els dos salaris. L'any 1665 va ser designat per a aquest càrrec per a tota la vida. L'any 1675 Gregorio obté per al seu germà Giovanni el dret de successió en el càrrec d'enquadrernador de la Biblioteca Vaticana, i tots dos germans ja apareixen com a enquadrernadors en aquesta inscripció: "Questa Bibbia sacra hebraica delle Libreria Vaticana fu ligata in questa forma da Gregorio e Giovanni Andreoli fratelli genovesi li XII novembre in Roma MDCLXXVII" (Ruysschaert, 1992, p. 7, nota 20). L'any 1678 Gregorio dimiteix del càrrec i el seu germà Giovanni n'esdevé el successor, tot i que tots dos continuen treballant alternant-se pel que fa als dies de la setmana (Ruysschaert, 1992, p. 7, nota 22).

En els Arxius Estats de Roma (Ruysschaert, 1992, p. 7, nota 23) s'han trobat pagaments que es van fer entre els anys 1656 i 1661 a Gregorio, per encàrrecs d'enquadrernacions per al papa Alexandre VII. L'any 1670 trobem una inscripció conjunta d'ambdós germans, "Gregorio et Giovanni legaverunt anno 1670" (Ruysschaert, 1992, p. 7, nota 24). Gregorio mor entre 1689 i 1696, data de l'últim pagament que li va fer el papa Innocenci XII (Ruysschaert, 1992, p. 7, nota 25). Després del decés de Gregorio, el seu germà Giovanni es va ocupar del negoci fins que va morir, l'any 1699. El taller dels germans Andreoli va ser un dels més importants durant la segona meitat del segle XVII, va tenir clients com Giulio Rospigliosi, que després va ser el papa Climent IX (1667-1669), famílies nobles com els Medici i els Borghese, i la reina Cristina de Suècia.

Una altra de les enquadrernacions estudiades és aquest volum, amb signatura 34-71, pertanyent a l'Antic Fons Toledà, que conté un llibre d'hores, segons l'ús de Roma, fet en vitel·la amb 13 + 226 fulls, unes mides de 200 x 150 mm, 13 línies i una caixa de 105 x 70 mm, escrit al nord de França o a Flandes durant el segle xv. L'enquadrernació es va portar a terme durant l'últim quart del segle XVI o al començament del segle XVII, segurament després de la revisió que en va fer la inquisició l'any 1573. Les mides de l'enquadrernació són 212 x 165 x 78 mm.

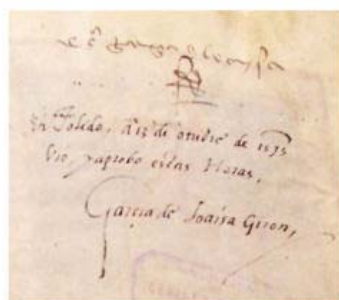
L'obra és decorada en la part interior amb nombroses il·lustracions amb orles amb personatges i lletres historiades que representen: dos guerrers lluitant (f. 1); un banquet i un home que porta una biga (f. 3); un guerrer i una escena campestre (f. 5); saigs serrant un home (f. 7); un guerrer travessant amb la llança un cavaller (f. 9); els fills de Jacob presentant la túnica de Josep (f. 11); Jonàs llançat al mar (f. 13); Crist i l'Esperit Sant (f. 48); Eliseu i Elies, sobre un carro de foc (f. 49 vers); la Pentecosta (f. 51); Crist nu, assegut en un jardí, amb un canastrell a la mà (f. 52 vers); Crist i els apòstols (f. 54 vers); sant Pere i sant Joan imposant les mans als creients (f. 56); escena de caça (f. 145); Moisès i l'esbarzer cremant (f. 161); Abraham, Sara i un àngel (f. 192); Jacob lluitant amb l'àngel (f. 210); els tres joves de Babilònia servint el rei (f. 216); Presentació (f. 222); Daniel llançat als lleons (f. 278). Indiquen que al final de l'obra hi manquen diverses miniatures. Les inicials estan il·luminades i les rúbriques, en morat (Janini; González, 1997, p. 94).

Figura 4. Enquadrernació de ventalls (sign. 34-71). Inscripció manuscrita: "A Toledo, el 13 d'octubre de 1573, va veure i va aprovar aquestes Hores (amb la seva signatura autògrafa) García de Loaisa Girón". Detall de tall del davant daurat i cisellat amb petits ferros solts

L'enquadrernació es construeix mitjançant tapes de fusta recobertes de pell tenyida d'un color gris verdós, unides al cos del llibre per cinc nervis fesos de tires de pell a l'alum; el cosit es va dur a terme amb la tècnica anomenada *a punt seguit*; les guardes són de paper verjurat blanc, amb una filigrana formada per dos cercles, un dels quals conté un petit cercle en el centre, mentre que en l'altre hi ha una petita creu, els fulls de respecte són de vitel·la; el llom és de pell de color gris verdós i corb amb cinc nervis que sobresurten; els talls es van fer daurats amb pa d'or; les capçades, fetes amb cordill de fibra vegetal i fil de seda de color verd, són simples, construïdes manualment, i estan unides a les tapes i als plecs; el teixell, que apareix en el llom, és de pell de color verd; finalment, hi ha restes de fermalls de metall en la part del davant de la tapa posterior.

L'estructura decorativa de les tapes és simètrica. L'ornamentació comença amb una orla fisonada per l'exterior amb petits ferros en forma de semicercle amb una petita flor en l'interior. El rectangle central és decorat en els cantons amb motius semblants als emprats en les ornamentacions de ventalls, fisonats per l'exterior amb petits ferros solts; els motius dels cantons estan formats per la repetició radial d'un mateix ferro allargat. Entremig dels motius dels cantons i l'oval central es mostra un octàgon

decorat amb dos fils paral·lels i fistonat amb petits ferros solts a banda i banda, amb els angles més propers als quarts de ventalls corbats. En el centre de la tapa apareix un oval fet amb dos fils paral·lels i fistonat, tant per l'exterior com per l'interior, amb petits ferros solts; l'interior de l'oval és decorat amb un petit rombe, de costats còncaus, efectuat amb dos fils i decorat en l'interior i al voltant amb un ferro en forma d'espiral. Els estris emprats van ser les rodes i els florons, i la tècnica decorativa usada va ser la dauradura.

En la primera guarda apareix una pintura de sant Eugeni, afegida en el segle XVI; en el recto de la mateixa guarda hi ha una nota de la inquisició: "A Toledo, el 13 d'octubre del 1573, va veure i va aprovar aquestes Hores (amb la seva signatura autògrafa) García de Loaisa Girón". Els nervis estan decorats amb una paleta daurada de motius florals. Els entrenervis es van ornamentar amb dos fils daurats fistonats cap a l'interior amb petits ferros en forma de semicercle amb una petita flor en l'interior, i en el centre hi ha tres florons amb motius florals, dos d'iguals en els costats i un de diferent en el centre. El teixell és emmarcat amb dos fils daurats i el títol es troba en la part central amb la inscripció: "HORARIUM". Els talls són daurats, brunyits i cisellats amb ferros solts.

Quant a l'estat de conservació, cal indicar que les cobertes mostren un desgast important, amb freqüents pèrdues d'or, esquinçaments i abrasions. S'han perdut les bagues²⁶ dels fermalls, que originalment eren de pell. L'enquadernació pràcticament s'ha després del tot del llibre i només hi resta unit, parcialment, en el llom. Hi ha un trencament complet d'ambdues guardes en la zona de frontissa. Hi ha danys estructurals greus que afecten la subjecció d'ambdues tapes, amb trencament dels cinc nervis dobles de pell a l'alum en la zona del queix, i també hi ha trencament de la costura i dels nuclis de les capçades en diversos punts. El despeniment de la pell del llom ha provocat el trencament, el clivellatge i la pèrdua de part del teixell, i també el clivellatge i despeniment del suport en la còfia superior. A més, hi ha danys químics per aigua en les còfies i danys per insectes en zones aïllades, especialment greus en la zona del queix del cap i del peu.

Una vegada descrits els tres manuscrits i dos impresos (dos volums del Fons Lorenzana i tres de l'Antic Fons Toledà), comencem l'estudi i la identificació de la resta d'obres, totes impreses i pertanyents a l'Antic Fons Toledà.

El volum amb signatura 70-28 conté l'obra de Francisco Javier de Castañeda titulada "Relación de los solemnnes aparatos, magníficos, afectuosos festejos y aclamaciones festivas con que en la imperial ciudad de Toledo ... se celebró la colocación de Christo Sacramentado : hecha el día nueve de Junio de el año de 1732 a el nuevo magnifico Transparente que ... hizo labrar Don Diego de Astorga y Cespedes ... / la da a luz ... Francisco Xavier de Castañeda ... -- Con licencia en Toledo : por Pedro Marqués Impresso, del Rey ..., [s.a.], [22], 152 h. ; 4° ; 20 cm.", amb data de la llicència de 1732 i portada amb orla tipogràfica. L'enquadernació es va dur a terme a partir de 1732 i probablement se'n va encarregar un enquadernador toledà. Les mides de l'enquadernació són 228 x 177 x 37 mm.

Figura 5. Enquadernació amb quarts de ventall (sign. 70-28). Detall de quart de ventall en un cantó. Tall inferior daurat, brunyit i cisellat amb petits ferros circulars i puntejats

Pel que fa als materials d'elaboració i les tècniques de construcció, indiquem que les tapes són de cartó recobertes de pell de cabra de color vermell, unides al cos del llibre mitjançant la tècnica de l'encartonament, que consisteix a fer que els quatre nervis simples de cordill de fibra vegetal travessin diverses vegades el cartó de manera que les tapes quedin ben agafades als nervis; el cosit emprat és l'anomenat *a punt seguit*. El llom és corb i també és de pell de color vermell; les guardes són de paper verjurat blanc amb una filigrana en forma de cor; els talls es van daurar amb pa d'or; el nucli o ànima de les capçades és de cordill de fibra vegetal recobert de fils de seda de colors vermell i blanc; les capçades són simples, es van fer manualment i estan unides a les tapes i als plecs. Finalment, s'observa que el teixell és de pell verda i els reforços que apareixen en les contratapes són de paper imprès.

L'estructura decorativa de les tapes és simètrica. L'ornamentació s'inicia amb una orla de dos fils, fistonada cap a l'exterior per una roda amb motius florals i cap a l'interior per una decoració feta amb petits punts. El rectangle central està format per quarts de ventalls en els cantons, amb sis barnilles cadascun, fistonats cap a l'exterior per petits ferros solts i en l'interior per una flor i una tija amb fulles; els ventalls es componen de la repetició radial d'un mateix ferro allargat i tenen com a vèrtex al cantó un motiu floral. En el centre de la tapa hi ha un ventall circular

amb un petit motiu floral com a eix. Els estris que s'hi van emprar van ser els florons i les rodes, mentre que la tècnica decorativa usada va ser la dauradura.

Les guardes de paper verjurat contenen una filigrana en forma de cor. Els nervis no tenen decoració. Els entrenervis estan decorats amb un enquadernament dut a terme amb la mateixa orla que les tapes, fistonada cap a l'interior amb motius florals i cap a l'exterior amb petits punts. El teixell està emmarcat amb una roda en forma de ferro de cordonet, dos motius en la part superior i la part inferior, i es va deixar el centre per a l'estampació del títol de l'obra: "FIESTAS / DEL / TRANSPAREN". Les capçades es van ornamentar amb una alternança de fils de colors vermell i blanc. Els talls són daurats, brunyits i cisellats amb petits ferros circulars i línies formades per punts que s'entrecreuen i formen rombes.

L'estat de conservació general és acceptable, però se n'ha perdut la còfia superior, on s'aprecien danys físics lleus. Hi ha petits orificis d'insectes en la part inferior del llom i taques per oxidació en les guardes, provocades pels doblers de la pell.

Entre aquestes nou obres trobem una Bíblia Sacra impresa a Anvers l'any 1650, amb signatura 49-25. La fitxa descriptiva de l'obra és la següent: "Biblia Sacra vulgatae editionis / Sixti V Pont. Max. iussu recognita atque edita. -- Antuerpiae : ex Officina Plantiniana, 1650, [8], 1055, [1], 30, [51] p., [1] en bl. ; 4°, Marca tip. en la p. [51]. -- Texto a dos col. con doble fileteado. -- Port. calc. Alegórica". L'enquadernació, que pertany a l'Antic Fons Toledà, es va dur a terme al final del segle XVII o al començament del segle XVIII. Les seves mides són 253 x 207 x 78 mm.

L'estudi sobre els materials i les tècniques de construcció ens indiquen que les tapes de cartó, unides als quatre nervis simples de tires de pell a l'alum mitjançant la tècnica de l'encartonament, són recobertes de pell de color avellana, igual que el llom corb, on destaquen els quatre nervis; el cosit dels plecs es va dur a terme mitjançant la tècnica anomenada *a punt seguit*. Les guardes i els fulls de respecte són de paper verjurat blanc; els talls es van daurar amb pa d'or; l'ànima o nucli de les capçades és de cordill de fibra vegetal i els fils que les recobreixen són de colors groc i granat; les capçades, simples i construïdes manualment, estan unides a les tapes i als plecs. Finalment, en el tall del davant es mostren dos fermalls de metall.

L'estructura decorativa de les tapes és simètrica. L'ornamentació s'inicia amb una orla de dos fils, fistonada cap a l'exterior amb motius en forma de ferradura. El rectangle central és ornamentat per quarts de ventalls en els cantons, fistonats cap a l'exterior per ferros solts de motius florals; els ventalls es van construir per la repetició radial d'un mateix ferro allargat entorn d'una flor de sis pètals. En el centre de la tapa hi ha un oval fet amb fils paral·lels que decora l'espai entre els dos fils amb la repetició d'una flor de sis pètals; l'oval és fistonat per l'interior i per l'exterior amb motius florals que es repeteixen; en el centre de l'oval hi ha un rombe format amb dos fils i decorat en l'interior per diferents motius florals. Tant en la vertical com en l'horitzontal de l'oval apareixen petits ferros que en remarquen encara més la decoració central. Els estris que s'hi van emprar van ser els florons i les rodes, i la tècnica decorativa usada va ser la dauradura.

Les guardes i els fulls de respecte no tenen decoració i només hi ha dues inicials com a filigrana. Els cantells i contracantells són daurats amb una roda de motius vegetals. Els nervis també es van ornamentar amb la mateixa roda que els cantells i amb un fil en el centre, tot daurat. Els entrenervis estan decorats amb un enquadrament semblant al de l'orla de les tapes, fistonada amb petits ferros en forma de ferradura, i l'interior és decorat amb petits ferros florals i un ferro floral més gran en el centre; en el segon entrenervi la decoració interior se substitueix amb la paraula "BIBLIA". Les capçades es van decorar amb una alternança de fils de colors. Els talls són daurats, bruniats i cisellats amb petits ferros en forma de fulles envoltades de línies corbes de punts que s'entrecreuen i formen petits ovals.

Figura 6. Enquadernació amb ventalls en els cantons (sign. 49-25)

L'enquadernació es troba en un bon estat de conservació general, si bé presenta una pèrdua important de capa hialina en la tapa inferior. També s'han produït danys per insectes en l'interior d'ambdues tapes, en el cantó inferior extern i en el peu del llom. Hi ha abrasions superficials en tota la coberta.

Finalment, trobem dos volums amb la mateixa obra i enquadernats amb els mateixos motius decoratius. Els dos volums pertanyen a l'Antic Fons Toledà i tenen les signatures 84-36 i 84-36 BIS. L'obra enquadernada és: "Canon Missae et praefationes aliaq[ue] in eius celebratione ritè agenda... -- Romae : typis Vatican, 1658 (ex Typographia Reuer. Camerae Apostolicae) 163 p. : il. ; Fol.". Tots dos volums van ser enquadernats en la segona meitat del segle XVII i les seves mides són 400 x 270 x 33 mm.

Figura 7. Enquadernació amb quarts de ventalls en els cantons i el ventall central (sign. 84-36 i 84-36 BIS). Detall de les barnilles de ventall

L'anàlisi dels materials i de les tècniques de construcció indica que les tapes són de cartó, recobertes de pell de color avellana, i estan unides al cos del llibre per mitjà de cinc nervis simples de tires de pell a l'alum; el llom és corb i també de pell de color avellana; les guardes i els fulls de respecte

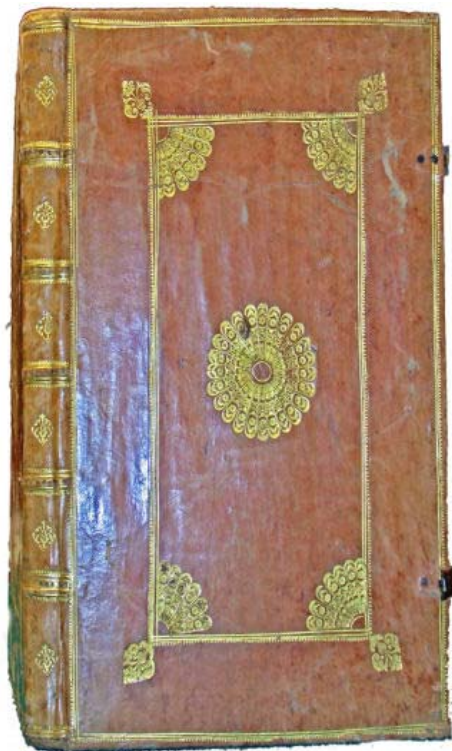
són de paper verjurat; el nucli de les capçades és de tires de pell a l'alum recobertes de fils de seda de colors verd i blanc; les capçades són simples, fetes manualment i estan unides als plecs i a les tapes; els talls es van daurar amb pa d'or, i finalment al tall del davant s'hi aprecien dos fermalls.

L'estructura decorativa de les tapes és simètrica. L'ornamentació s'inicia amb una orla formada per dos fils; cap a l'exterior va fistonada per petits ferros tipus d'encaix. El rectangle central també és format per dos fils i és fistonat cap a l'exterior per petits ferros tipus d'encaix; en els vèrtexs dels cantons cap a l'exterior hi ha un floró estampat. El rectangle interior és decorat amb quarts de ventall en els cantons i un ventall en el centre. En els radis dels ventalls hi ha decoració floral, amb pètals. Els estris que s'hi van emprar van ser les rodes i els florons, mentre que la tècnica de decoració usada va ser la dauradura.

El llom es divideix en cinc espais, delimitats per una paleta de dos fils fistonada cap a l'exterior per petits ferros tipus d'encaix. Els nervis estan decorats amb petits cercles que tanquen els pètals d'una flor. Els entrenervis s'ornamenten amb un enquadrament fet amb un fil daurat i fistonat cap a l'interior per petits ferros com d'encaix, en el centre s'hi va estampar un floró també daurat. Les capçades estan decorades amb una alternança de fils de seda de colors. Els fermalls són de metall. Pel que fa a l'execució dels motius decoratius, no és gaire bona, atès que els fils daurats no són paral·lels i l'estampació de diversos ferros solts no va ser la més adequada, la qual cosa denota una falta d'experiència de l'enquadernador.

L'estat de conservació de totes dues enquadernacions és bo, si bé hi ha petits orificis per insectes en el llom i l'interior de la tapa anterior. Ambdues enquadernacions contenen abrasions al tall de peu i esgarrapades i pèrdua de capa hialina a totes dues tapes. A més, en l'enquadernació amb signatura 84-36 BIS hi ha esquinçaments en la guarda posterior.

6 Conclusions

Com a conclusions podem afirmar que la sèrie d'enquadernacions *de ventalls* dipositades a la catedral de Toledo és molt diversa: quant a la procedència algunes segurament es van fer a Toledo, i d'altres, a països com França i Itàlia; n'hi ha que contenen unes decoracions senzilles, no gaire elaborades, que van dur a terme artesans amb poca experiència (sign. 84-36 i 84-36 BIS), però altres enquadernacions mostren una estructura decorativa molt treballada, amb unes tapes molt plenes de motius decoratius (sign. 84-38 i 84-39); també s'hi han trobat diferències pel que fa als motius relacionats amb els ventalls: per bé que en la majoria es van emprar els quarts de ventalls per a decorar-ne els cantons (sign. 38-10, 34-71, 70-28, 49-25, 84-36 i 84-36 BIS), en altres casos s'hi van fer servir tres quarts de ventalls (sign. 38-3) o mitjos ventalls (sign. 84-38 i 84-39). Els talls normalment són daurats i cisellats amb petits ferros; a més, des del punt de vista de l'estructura constructiva, en diversos exemplars els nervis no sobresurten, sinó que es van cosir mitjançant la tècnica anomenada *alla greca* (sign. 84-38, 84-39, 38-3, 38-10). Tampoc no s'han d'oblidar les enquadernacions amb motius heràldics (sign. 38-3 i 38-10) que contenen el mateix escut

del papa Alexandre VII (1655–1667), amb petites variants i que el mateix enquadernador va dur a terme. Si es comparen els ferros que s'hi van emprar i l'estructura decorativa de diverses enquadernacions amb altres de fetes a Roma al tercer quart del segle XVII, podem afirmar que diverses enquadernacions les van dur a terme els germans Andreoli (sign. 38-3, 38-10, 84-38, 84-39), uns enquadernadors que van estar al servei dels papes Innocenci X, Alexandre VII i Climent IX.

Bibliografia

Buonocore, Domingo (1976). *Diccionario de bibliotecología*. Buenos Aires: Marymar.

Carpallo Bautista, Antonio (2002). *Análisis documental de la encuadernación española: repertorio bibliográfico, tesaurus, ficha descriptiva*. Madrid: AFEDA.

— (2006a). "Las encuadernaciones artísticas del siglo XVII en la Biblioteca Complutense". V Jornadas Científicas sobre Documentación en España e Indias durante el Siglo XVII. Madrid: Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas y de Arqueología de la Universidad Complutense de Madrid, p. 9–64.

— (2006b). "Los estilos decorativos en la encuadernación del siglo XVII". A: *Imprenta, libros y lectura en la España del Quijote*. Madrid: Ollero y Ramos Editores.

— (2010). *Las encuadernaciones del fondo de Obra y Fábrica del Archivo Capitular de la Catedral de Toledo*. Toledo: Instituto Teológico San Ildefonso.

— (2015). *Identificación, estudio y descripción de encuadernaciones artísticas*. México: Secretaría de Educación del Gobierno del Estado de México.

— (2017). *Esbozos de la encuadernación artística española*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC).

Checa Cremades, José Luis (2003). *Los estilos de encuadernación*. Madrid: Ollero y Ramos Editores.

Enciclopedia de la encuadernación (1998). Madrid: Ollero y Ramos Editores.

Fernández Collado, Ángel (2007). *Guía del Archivo y Biblioteca Capitulares de la Catedral de Toledo*. Toledo: Instituto Teológico San Ildefonso.

— (2016). *La Iglesia en España en la Edad Moderna: apuntes históricos*. Toledo: Instituto Teológico San Ildefonso.

Fernández Collado, Ángel; Rodríguez González, Alfredo; Castañeda Tordera, Isidoro (2009). *Catálogo de impresos de la Biblioteca Capitular. Catedral de Toledo*. Toledo: Instituto Teológico San Ildefonso.

Janini, José; González, Ramón; Mundó, Anscari M.; Patronato José María Quadrado (1977). *Catálogo de los manuscritos litúrgicos de la Catedral de Toledo*. Toledo: Diputación Provincial.

López Serrano, Matilde (1972). *La encuadernación española: breve historia*. Madrid: Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos.

Rivera Recio, Juan Francisco (1950). *Guía del Archivo Capitular de la catedral de Toledo*. Madrid: Dirección General de Archivos y Bibliotecas.

Ruysschaert, José (1992). *Les frères Andreoli: relieurs des Chigi*. Cité du Vatican: Bibliothèque Apostolique Vaticane.

Torroja Menéndez, Carmen (1977). *Catálogo del Archivo de Obra y Fábrica de la catedral de Toledo*. Toledo: Instituto Provincial de Investigaciones y Estudios Toledanos.

Notes

- ¹ Ferros de daurar per a traçar línies corbes. En l'aspecte decoratiu s'empren juntament amb un altre tipus de ferros de motius estilístics o figurativament més definits. Els arquets també es fan servir en dissenys en els quals s'usen exclusivament i donen a l'ornamentació de la decoració un caràcter clarament geomètric que permet a l'autor plasmar-hi una gran llibertat creativa (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 22).
- ² Les barnilles de ventalls es fan amb fils rectes i corbs o amb motius vegetals florals de tija llarga; es col·loquen formant un motiu circular central i quarts de ventall en l'interior dels cantons (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 11).
- ³ Seminari de treball Bibliotecas Privadas del Siglo de Oro Español, 2011, Universidad Complutense de Madrid. Ponència: "Encuadernaciones de bibliotecas privadas del siglo XVII en la Biblioteca Complutense", impartida per Antonio Carpallo Bautista.
- ⁴ Marta Gutiérrez Quejido, *Las encuadernaciones artísticas del s. XVII en la Real Academia de la Historia*. Treball final de màster defensat en la Facultat de Ciències de la Documentació de la Universidad Complutense de Madrid el juny de 2015. Aquest estudi forma part del projecte de recerca R+D del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats titulat: *Estudio, identificación y catalogación automatizada de las encuadernaciones artísticas de la Biblioteca de la Real Academia de la Historia* (FFI2011-25324).
- ⁵ Aquest estudi forma part dels resultats del projecte de recerca Santander/Central-Complutense titulat: *Las encuadernaciones de la catedral de Toledo: catalogación y difusión* (PR41/06-14969).
- ⁶ Exposició "Las encuadernaciones artísticas de la Catedral de Toledo". Santa Església Catedral de Toledo, Capella dels Reis Nous. Juny-setembre del 2009.
- ⁷ Estil decoratiu de l'àmbit de l'enquadernació que és d'origen francès i va de 1560 al primer quart del segle XVII, dins del període barroc. Les seves característiques són la compartimentació de la superfície de la tapa mitjançant la realització de traços geomètrics amb un adornament amb filets de tres fils paral·lels que generalment marquen un oval central que pot contenir motius heràldics o lemes; els altres compartiments s'emplenen amb volutes i ramejats, uns motius que també apareixen als lloms (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 123).
- ⁸ Estil decoratiu de l'àmbit de l'enquadernació emmarcat en el moviment barroc que pren el nom del pseudònim del daurador francès al qual s'atribueix l'inici d'aquest estil. Es basa en una estructura de compartiments geomètrics formats per rectes i corbes, que s'emplenen amb figures de ferros renaixentistes tradicionals desenvolupats en forma d'espitals, però que aporten com a novetat la descomposició de la línia de dibuix en punts; també s'anomena *estil de compartiments geomètrics, de puntejats o d'espitals* pointillés (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 173–174).
- ⁹ Estil decoratiu de l'àmbit de l'enquadernació artística que floreix a Espanya en el darrer quart del segle XVI i al començament del segle XVIII. Comporta la transició de l'estil plateresc al barroc. Manté bàsicament la mateixa estructura decorativa que el plateresc, fa servir com a motius centrals figures com rombes, quadrats o hexàgons, construïts amb rodes i ferros solts. Quant a aquests últims, s'hi empren els mateixos del plateresc, però s'hi afegeixen com a característics d'aquest estil els petits arquets simples o dobles que a vegades formen superfícies escamades, balustrades, flames ondulades, sols, estrelles, gerros amb flors, pedestals triangulars coronats per boles, puntes de fletxa i magranes, tot plegat sota la tècnica de la dauradura (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 276).
- ¹⁰ Tipus decoratiu d'enquadernació artística sorgit en el segle XVII a França i consistent en una estructura de dos enquadraments de fils, l'un en la vora de les tapes i l'altre en posició central. En l'exterior dels cantons d'aquest últim, disposats en diagonal, s'hi apliquen florons. Els enquadraments es poden construir fent servir rectes o combinacions de rectes o corbes, i també es poden aplicar florons en zones que no siguin els cantons (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 107).
- ¹¹ Tipus de decoració del llom del llibre enquadernat dels segles XVII i XVIII. Es caracteritza per la repetició d'un motiu en sentit horitzontal i vertical, sense cap espai al mig, al llarg de tota la superfície del llom, excepte als nervis (si en té), el teixell i una petita paleta en el peu i el cap. S'executa amb paleta que duu gravats en horitzontal els motius repetits, en els quals s'observa que hi ha diferència entre els dibuixos del segle XVII, basats en motius espitals, i els del segle XVIII, de tipus més marcadament vegetal (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 144).
- ¹² Estil decoratiu de l'enquadernació anglesa de la segona meitat del segle XVII. La seva característica principal és que el disseny es basa en un enquadrament de fils que conté una sèrie de fils inclinats que dibuixen una forma de teules esgaiades de teulada. Un dels artífexs més coneguts d'aquest estil va ser Samuel Mearne. Es continua posant en pràctica en el segle XVIII, restringit a llibres de pregàries i almanacs (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 188).
- ¹³ Tipus d'enquadernació caracteritzada per l'absència total de decoració exterior del llibre: ni tan sols hi ha els habituals filets gofrats. El qualificatiu de *jansenista* és una al·lusió directa a la secta dels jansenistes de Port-Royal. Aquest grup religiós es va formar cap a l'any 1640 i observava una regla de conducta que, guiada per la doctrina de Cornelis Jansen (1585–1638), bisbe d'leper, preconitzava l'absoluta simplicitat i austeritat de la vida (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 163).
- ¹⁴ Estil decoratiu de l'àmbit de l'enquadernació desenvolupat en els segles XVII i XVIII. La seva decoració es caracteritza per una estructura que, partint de fils fins o rodes de lleus motius com dents de ratolí, punts, fulles..., que formen un marc en el contorn de les tapes, desenvolupa una orla construïda amb ferros solts que se ceneixen a aquest marc apuntant cap a l'interior de la superfície de la tapa. Aquests ferros reflecteixen motius ornamentals com volutes, garlandes, sols, papallones, ocells..., que evolucionen al llarg del segle XVIII des de formes més tosques fins a unes altres de més fines i estilitzades. Els passos d'angle de les orles fetes així es resolen amb composicions d'aquests mateixos ferros disposades en angles de 45° (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 112–113).
- ¹⁵ Pell molt fina, llisa i flexible (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 230).
- ¹⁶ Primer adob mineral. Es feia servir per a obtenir pells molt suaus i de tonalitat blanca. Les pells se submergien en sulfur potàssic a una temperatura d'entre 20 i 30 graus (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 230).
- ¹⁷ Comunament s'entén per enquadernació a la grega o *alla greca* el tipus d'enquadernació en la qual els cordills s'incrusten en serradures en el llom; és la més freqüent en l'actualitat (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 142).

- ¹⁸ És la pell de vaca o vedella, adobada i molt polida, per a escriure-hi damunt. És un pergami fi, molt flexible i més blanc que el comú (Buonocore, 1976, p. 425).
- ¹⁹ Ferro per a daurar o gofrar de forma circular que gira sobre un eix i reproduceix repetidament el motiu que duu gravat (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 256).
- ²⁰ Motiu decoratiu emprat en l'enquadernació artística que representa motius florals o vegetals més o menys estilitzats. Es fa servir molt sovint als lloms dels llibres, centrat als entrenervis, tot i que també es pot daurar o gofrar sobre les tapes i les guardes (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 128).
- ²¹ Tècnica decorativa de l'àmbit de l'enquadernació consistent en l'ús d'or en pans o en pel·lícula per a fixar-hi el disseny fet per l'enquadernador o el projectista. Per extensió, també es parla de dauradura quan el que s'aplica no és or, sinó pel·lícula sintètica. Bàsicament hi ha dues classes de dauradura en l'enquadernació: la dauradura amb ferros i planxes, que s'aplica a lloms, tapes, guardes, estoigs, etc., i la dauradura dels talls, en què s'empra una tècnica i un utilatge diferents, si bé el material, el pa d'or, és el mateix (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 102).
- ²² Tècnica decorativa de l'enquadernació artística consistent a estampar-hi en sec i amb calor ferros de mà, rodes, paletes o planxes gravades. Igual que la dauradura, implica una tasca prèvia de preparació de la pell, en aquest cas només amb humitat; també s'hi ha de mesurar bé la temperatura dels ferros i les planxes, però en un grau diferent que en el cas de la dauradura, ja que no s'ha de fondre l'or i un escalfament excessiu en cremaria la pell (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 137).
- ²³ Ferro de daurar o gofrar adaptat específicament per a la seva aplicació en el llom del llibre, per la qual cosa es duu a terme de forma estreta, llarga i en corba. Els seus motius són sanefes no gaire amples o fils (*Enciclopedia de la encuadernación*, p. 218).
- ²⁴ En ambdues encuadernacions l'emblema heràldic que hi apareix és el del papa Alexandre VII (1655–1667), Fabio Chigi, fill de Flavio Chigi i de Laura Marsete. Va néixer a Siena (Itàlia) el 13 de gener de 1599 i va morir a Roma el 22 de maig de 1667. El papa Innocenci X el va nomenar cardenal l'any 1652. El seu pontificat va començar el 18 d'abril de 1655 —després de la mort del papa Innocenci X (1644–1655)— i es va acabar amb la seva defunció. El seu successor fou el papa Climent IX (1667–1669). Va ser un gran conreador de la literatura i la filosofia i va tenir una biblioteca important. La descripció de l'escut és la següent: és quarterat, el 1r i 4t quaters són per al llinatge Della Rovere, en atzur, roure arrencat d'or, fruitat del mateix. Les armes encreuades fan una aspa. El 2n i 3r quaters corresponen als Chigi, en gules, una muntanya de sis cims d'or, superada per una estrella de vuit puntes del mateix.
- ²⁵ Com s'esdevé en tot procés de restauració, es van fer diverses fotografies del seu estat original en arribar al centre, durant els dies 25 i 26 de gener de 1973, i també de l'estat posterior de l'obra quan es va acabar la restauració, entre els dies 31 d'octubre i 6 de novembre d'aquell mateix any. La pel·lícula era en blanc i negre i és del tipus Fx 135-36 de 32 ASA, 16 DIN. L'obra es va microfilmear i es va dipositar en els rotlles núm. 406, fotograma 17, núm. 407-B, fotogrames 23 i 24, núm. 263 en blanc i negre.
- ²⁶ Part del fermall que apareix en algunes encuadernacions feta amb tires de pell i que pot aparèixer amb la pell retorçada.
-

